רוח הרפאים של יגאל עמיר

אריאלה אזולאי
בית הספר לאמנות קמרה אובסקורה והתוכנית
ללימודי תרבות ופרשנות, אוניברסיטת בר־אילן

זה תמיד מישהו אחר שאחראי לחיים שלך. במסגרת סדר הירכי אין לך כלל אחריות־עצמית על החיים שלך עצמך. הכל תחת אחריות... האחר מקבל אחריות על החיים שלך, אתה יכול לקבל אחריות על החיים של מישהו אחר (Baudrillard 1992, 117).

צילומים: מיקי קרצמן

א. המחיקה

באתר ההנצחה ליצחק רבין, שנחנך במקום הרצח בסוף 1999, לא הוזכר שמו של הרוצח, יגאל עמיר.[1] במקום זאת השתמשו מחברי לוחות ההנצחה בכינוי "יהודי חובש כיפה".[2] כמה ימים לאחר פתיחת האתר לציבור, בעקבות התנגדות לזיהוי שנוצר בין הרוצח ובין ציבור חובשי הכיפות, נמחק צמד המלים "חובש כיפה". המלים נמחקו באמצעות מלבן שחור המרצד על פני

* גירסה מוקדמת של מאמר זה הוצגה בכנס "נקודות מבט מזרחיות על חברה ותרבות", (דצמבר 1999) במסגרת הפורום ללימודי חברה ותרבות בישראל, המתקיים במכון ון ליר בירושלים. תודה לעדי אופיר, לחנן חבר ולאייל דותן על הערותיהם המועילות לגירסאות השונות של מאמר זה.

1 ב־4 בנובמבר 1995 רצח יגאל עמיר את יצחק רבין. משפט תיאורי זה לא נכתב בשום מקום ובמקומו הופיעו ניסוחים כמו "יצחק רבין נורה" או "יגאל עמיר ירה שלוש יריות בגבו של ראש הממשלה"; כאילו היו הצמדת השם עמיר לפועל רָצח, וייחוס פעולה אקטיבית לעמיר באופן שמציגו כסוכן פעיל של פעולת הרצח, בלתי אפשריים.

2 האם מחיקת שמו של הרוצח, מתוך מטרה שלא לפאר את שמו, לא יצרה מצב הפוך בדיוק, שבו הועצם מעמדו כרוח רפאים המגיחה ממקומות בלתי צפויים ובהקשרים טורדי מנוחה? על האמביוולנטיות של אתרי הנצחה, הכורכים בהכרח את הקורבן והמקרבן, ראו מאמרי על תערוכתו של רועי רוזן: "חיה ומות כאוה בראון" (אזולאי 1999א).

הלוח כמו פס, אבל המעטר את שמו הנעדר של הרוצח. המלבן השחור נועד להיות סימון זמני עד שיוחלף השלט הישן בשלט חדש, שבו, מן הסתם, לא יישארו עקבות לצמד המלים שנמחקו וגם לא למלבן השחור שמחק אותן.[3] בסיכומו של דבר, מה שייוותר מזהותו של האיש שרצח את רבין יהיה עובדת היותו יהודי, או במלים אחרות, תודגש העובדה שיהודי ולא ערבי רצח את רבין. "רציתי שבשמים יראו שמישהו מהעם עשה זאת", יוכל עמיר לומר לעצמו בסיפוק.

משפט זה, הלקוח מתוך הדברים שאמר עמיר בליל הרצח, מלמד על התבנית היציבה והמוכרת שבה בחר לייצג את שאירע בכיכר. מדובר בתבנית משולשת שבמרכזה רבין, עמיר ו"השמים", שבה היחסים בין רבין לעמיר שואבים את תקפותם מן הקודקוד המרכזי — העין של ההשגחה, וכך מהדהדים את תבנית העקדה.[4] גם השיח ההגמוני נזקק לתמונה יציבה משלו, שתאפשר לו להשיב לעצמו את השליטה באירוע שחמק מכל תבנית מוכרת והופיע על בימת ההיסטוריה כמו פצע פתוח, כמו טראומה. לתבנית שהציע השיח ההגמוני היה תפקיד כפול: מצד אחד, להפריך את התבנית שהציע עמיר — לשלול ממנו בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים את התפקיד הציבורי הראשי שהעניק לעצמו במסגרת התמונה ההיסטורית של עקדת יצחק המתרחשת בהשגחתו של האל, ולהעניק לו תפקיד נחות ומשני בתור מי שהוסת על ידי אחרים, עשב שוטה או תפוח רקוב; מצד אחר, להגן על תבנית העקדה מפני מי שביקש לחלל אותה ולהציע מיד תמונה חדשה של הסדר החברתי שבתוכה יהיה אפשר לשבץ את הרצח מבלי שזה יתפקד כאירוע טראומתי המהדהד אירועים מן העבר ועשוי לאפשר את חזרתם אל הבימה.[5] תמונה זו באה לידי ביטוי מובהק במה שהתגבש תחת הכותרת "תיזת ההסתה", המציגה את הרצח כתוצאה של מערכת הסתה שניהל במשך תקופה ארוכה הימין החשוך, הדתי והלאומני. המתחים בין שתי תמונות אלה והמתחים הפנימיים בכל אחת מן התמונות יצרו מצבים של עמימות בין נוכח לנפקד, בין גלוי לנסתר, בין כוונה למעשה, בין דיבור לשתיקה ובין מת לחי, והצמיחו רוחות רפאים המלוות את האירוע בכל אחד ממופעיו הפומביים. מתחים אלה אינם מקריים והם נובעים מהפער בין אירוע הרצח כסבך עלילתי ובין התבניות המבקשות להעמיד את הסבך הזה על תמונה אחת יציבה המספקת הסבר אחרון לרצח.

במאמר זה אנסה להראות את השבריריות של שתי התמונות ולייצר בהן בקיעים שיחשפו את האופן שבו הן מכסות יותר משהן מגלות, מעוורות יותר משהן מאירות את שדה הראייה המסוכסך שבתוכו אירע הרצח. בקיעים אלה מערערים על תמונות העולם הדיכוטומיות המחלקות אותו לטוב/ים ולרע/ים המבצעים את פעולותיהם תחת עינה השופטת של ההשגחה העליונה או של המדינה הדמוקרטית. מטרתן של תמונות דיכוטומיות אלה, כך אראה בהמשך, היא לנתק את רצח רבין ממערך הפרקטיקות המורכב של ייצור

3 על המחיקה באופן כללי באתר, דרך ניתוח מושג ה"סטריליות", ראו מאמרו של אייל דותן בגיליון זה.

4 במאמרי "סימן משמים" (אזולאי 1996) אני מנסה להצביע על היחסים המורכבים בין עין ההשגחה ובין עין המצלמה, הממלאת לסירוגין את הקודקוד השלישי במערך משולש זה.

5 אני נשענת כאן על מושג ה"טראומה" של פרויד, הכורך בהכרח שני אירועים ומקנה לאירוע השני את תפקיד המפתח להבנת האירוע הראשון. ראו גם את הדיון של קתי קרוט במושג זה (Caruth 1994).

אלימות וייצוגה בחברה הישראלית, מערך שבמסגרתו התמסד "הרצח המוצדק". הצגתו של הרוצח (וגם של הרצח) כחריג — כמו גם הצגתו כדומה, כ"אחד משלנו", מכחישה ומדחיקה למעשה אזורים שונים של שיח, ואליהם אנסה לחזור כדי להראות שלמעשה יגאל עמיר מתפקד בשיח זה בתור נווד, מסמן לא יציב, רוח רפאים. ולכן, כדי לחשוב את אירוע הרצח, לא הסתפקתי כאן בשרטוט הקשרים הסיבתיים או היחס בין כוונות למעשים; תחת זאת ביקשתי לשרטט מפות התבוננות חדשות המאפשרות לפרש את האירועים במסגרת תבניות של יחסים שבהן אין לסובייקט הפועל — אם מדובר בעמיר כרוצח, או בשופט בתור מי ששומר על הסדר — מעמד מועדף על פני מערך היחסים שבתוכו פעולתו נתונה, מערך שלפעמים יכול להפוך את כוונת פעולתו ואת תוצאתה על פיהן.

ב. השתיקה (הכפויה)

פעמיים לפחות לפני 4 בנובמבר — כך אפשר ללמוד מדבריו של עמיר — הוא הצליח להתקרב סמוך מאוד לראש הממשלה כשאקדח בכיס מכנסיו. פרט זה, כמו פרטים נוספים שאפשר ללקט מדוח ועדת החקירה וממשפטו של עמיר, מלמד שמעשהו לא היה מעשה ספונטני של אדם שבהתפרצות זעם רגעית ביקש לנקום בראש הממשלה על מעשיו. הרצח היה פרי תוכנית מדוקדקת שנבחרה לאחר בחינה של כמה חלופות: "פעלתי מתוך חשיבה מוחלטת, לא פעלתי מתחושת בטן" (אצל גבירץ 1996).[6] מדובר במעשה שהבשיל במשך כמה שנים — ככל הנראה מאז עלייתו של יצחק רבין לשלטון ועד הפיכת הסכמי אוסלו לעניין פומבי: "הרגש שלי נגמר לפני שלוש שנים. ראיתי את העם שלי 'הולך פייפן', כמו אמא שרואה איך הורגים את ילדיה" (אצל ירקוני 1996). משפט זה, כמו משפטים נוספים מסוגו, מספקים את המתווה לסיפור המסגרת של ההקשר האידיאולוגי של עמיר, אך אין הם מספקים פרטים חשובים על המעברים מדיבור לאלימות וחזרה, מאלימות לדיבור המייצג אותה, ממניע לביצוע וחזרה לדיבור המייחס מניע למעשה, מכוונה למעשה או מסיפור מסגרת לאירועים קונקרטיים. פרטים אלה חסרים כיוון שהמערכות הפוליטית, התקשורתית או המשפטית ביקשו להבין את הרצח מבלי להקשיב לרוצח, כאילו די בהקשבה זו כדי לתת לגיטימציה לרוצח או להיחשף שוב במערומיהן, כמערכות הנזקקות לרוצח כדי לדעת כיצד מתחלק העולם בין הטובים לרעים. במופגן, לא גילו מערכות אלה עניין ממשי בדיבוב הרוצח, בהקשבה לתפיסת עולמו, למניעיו ולנרטיב שהתווה ושבמסגרתו ראה ברצח ראש הממשלה חובה המוטלת עליו. התקשורת הכתובה והתקשורת האלקטרונית מיעטו לפרסם את דבריו של עמיר בגוף ראשון, למעט המעין־מונולוג של עמיר שפורסם ביום שלמחרת הרצח, או ציטוטים אקראיים מן המשפט שבדרך כלל לוו בהערות פרשניות של העיתונאי המציגות את דבריו כדברים שאין

6 בהזדמנות אחרת סיפר עמיר על אפשרויות שונות שבחן עם אחיו חגי, כמו הזרמת גז דרך צינורות ביתו של ראש הממשלה, או על ניסיונות עצמאיים שלו להתנקש בו באתרים שונים.

להקשיב להם אלא לסווגם כדברי מטורף, חריג, אחר, מי שעצם ניסיונו לדבר בגוף ראשון הוא מעשה של חוצפה, צדקנות, יוהרה וכו׳: ״המעמד הזה [המשפט] מצחיק. זה אבסורד, שהאדם שהקריב את עצמו למען העם, נחשב כסכנה לביטחון־המדינה, ובגלל זה אני צוחק כל הזמן. תראו איזה יחס אני מקבל. אני לא פסיכופט. אני אדם שאכפת לו״. כך למשל מצוטט עמיר אצל ירקוני (שם), המלווה את הדברים המצוטטים בקביעה: ״אמר יגאל עמיר בצדקנות״.

ג. הפרופיל (המשולש)

סביב דבריו של עמיר הלכה והתגבשה מעין חומת מגן. את מקומו של הדיבור בגוף ראשון החליפה התקשורת בשרטוט פרופיל של הרוצח ושל מה שכונה ״סביבתו האידיאולוגית״. למעשה מדובר בפרופיל משולש: פסיכולוגי, לאומי ואידיאולוגי. הפרופיל הפסיכולוגי הציג את עמיר מצד אחד כאישיות מופרעת מעט, קיקיונית, צעירה, חסרת אחריות, חסרת חשיבות כשלעצמה, ״תימני שחרחר״, ״ילד בן 27״, ״בן בליעל״, ״פנטי״, ״מטורף״ או ״עשב שוטה״, ומצד אחר כבחור ״שקדן״, ״מופנם״, ״רציני״, ״אחראי״ ו״מסור״. הפרופיל הלאומי הציג את עמיר במתח בין ״אנחנו״ ו״הם״, חילונים ודתיים, נאורים ופנטיים, אשכנזים ומזרחים. בסיפור המסגרת הזה הוצג עמיר כמי שדווקא היו לו נתוני הפתיחה להיות ״אחד מאתנו״: הוא שירת בצבא, בשטחים, עבד במשרד החוץ ולמד באוניברסיטה. אלא שהיטמעותו במסגרות המכשירות של המדינה היתה חלקית, וחריגותו לא אִפשרה לו למעשה לממש כליל את רצונה של אמו שבנה יקבל את החינוך ״שלהם״. עמיר, ששירת בגולני עם חיילי ישיבות, הפגין רצון להיטמע במסגרת הצבאית ומשום כך לא חזר לישיבה בסוף כל תקופת שירות, אלא נשאר ביחידה ברציפות ואף זכה להיקרא בפי מפקדו בחיבה מסוימת ״מנהיג המאפיה התימנית״. גם בכינוי זה מקופלים הדומה והשונה. האחד משלנו, המנהיג — לא סתם מנהיג, כי אם מנהיג של קבוצה שחתרנותה נתפסת לגיטימית וחיננית, מה שבעגה הצבאית אפשר לפרש כקבוצה שיודעת כיצד ״לתחמן, להסתדר, לקמבן״, ומכאן שהוא אחד משלנו; אלא שהמאפיה שהוא מנהיג מובחנת כמאפיה תימנית, כלומר היא מזוהה אתנית בשל השונות שלה, האחרות, הנחיתות. הפרופיל האידיאולוגי הציג את האידיאולוגיה של עמיר כריקה, כשונה מ״שלנו״, כקולנית, כמיסטית (שותפותו בארגון אייל), כאידיאולוגיה שהאוחזים בה — וביניהם עמיר — הם עדר המובל על ידי רבנים נותני הכשר. עמיר הוצג מצד אחד כדמות שהיא כשלעצמה חלשה ואינה אלא כלי שרת בידי אחרים, ומצד אחר כקצה הקרחון של האידיאולוגיה הזאת, כמימוש ודאי של הסכנות הגלומות בה: ״׳המטה לעצירת תוכנית האוטונומיה׳ היה הראשון שהכניס את יצחק רבין לכאפייה יחד עם יאסר ערפאת, וטבל את ידיו בדם״.[7] הצגת רבין בכאפייה של ערפאת

[7] והטקסט ממשיך: ״היתה זאת מערכת דימויים מזעזעת שהנחיה לסיפו של ראש הממשלה את דמם של קורבנות הטרור החמאסי החפים מפשע, ושהפכה יותר מאוחר לבסיס של ׳דין רודף׳ שנקשר לשמו״ (שפרינצק [1999]), בביקורת על ספרם של מיכאל קרפין ועינה פרידמן (1999).

מוצגת בניסוח הזה — ניסוח אופייני של תיזת ההסתה — בתור מסלול ישיר לרצח. הפרופיל האידיאולוגי לא חיפש לשחזר תפיסת עולם אלא נצמד לכמה סיסמאות שהשמיע עמיר בנוסח התנגדות למסירת חבלי ארץ או דיבור בעל אופי דתי־משיחי, כמו "העם חטא וצריך להחזירו לדרך הישר", שבדיעבד גם הן פורשו כמתכון בדוק לרצח.

את שלושת הפרופילים האלה — שהפכו לצירים המרכזיים והמובילים בכתיבה על הרצח עד היום — הרבו לשרטט אך מיעטו לנתח. לא ניסו להבין את השניות הטבועה בהם, את היותם חצויים בין המוכר לזר, בין השלילי לחיובי, לא ראו בהם הֶשלך של התרבות המנסחת אותם, אלא הסתפקו באיחודם לכדי דמות קרטון הפועלת בעולם של טובים ורעים. במסגרת עולם כמו־מיתולוגי זה, עמיר הוא בבחינת השליח — לא שליח של האלוהים כפי שניסה עמיר להציג את עצמו — אלא שליח במובן הפרוזאי ביותר, דמות שולית נטולת עמדות או רצונות, שנבחרה על ידי כוחות השחור כדי להגשים את יעדיהם. בראשית המשפט ביקשו סנגוריו להשתמש בדמות זו ולהקצינה, אך רצונם נדחה וחוות דעת מקצועית מצאה שעמיר אחראי למעשיו, יודע להבחין בין טוב לרע וכשיר לעמוד למשפט.

ד. תמונת מראה

מציירי הפרופיל האידיאולוגי של עמיר התעלמו לחלוטין, אולי לא ראו, אולי לא יכלו לראות, את תמונת המראה הלא־נוחה ההולכת ונתווית תחת ידם. תמונת המראה בין שני מחנות, שהפרופיל האידיאולוגי אינו אלא סימפטום שלה, באה לידי ביטוי החל בהסכמה בין שני הצדדים על כך שערפאת הוא מפלצת ולכן הצגתו של רבין בכאפייה שלו וכבן דמותו שקולה לאמירת גנאי ולהסתה לרצח, דרך האופן שבו שני המחנות חולקים את אידיאל ההקרבה למען המדינה שהופכת אידיאולוגיה לאידיאליזם ואת האידיאליסט לגיבור,[8] ועד השותפות של אנשים משני המחנות בנטילת חיים מוצדקת או בביזוי ערך חיי אדם תחת שלטון מתמשך של כיבוש.

המאפיין את הפרופילים האלה העומדים בבסיס המאמצים הפרשניים הכרוכים ברצח, נובע מכך שהם מאפשרים לקבע את אירוע רצח רבין בתוך מיטת סדום פרשנית שיתרונה בכך שהיא מאפשרת לנתקו מגילויי אלימות אחרים בחברה הישראלית ולהציגו כמקרה אחר, חריג, נתעב, כמעשה הפוגע במשטר הדמוקרטי וכו'. סידרת ניגודים זו מאפשרת לגנות את הרצח ובה־בעת גם להכשיר פעם אחת נוספת את כל המקרים האחרים של הפעלת אלימות ונטילת חיים.[9] ברצף מאפייני הרצח שלעיל נראה שיש לפחות עוד אחד שנשמט, שריחף באוויר אך איש לא הסתכן בניסוחו המפורש: רצח רבין היה רצח בלתי מוצדק בעליל. לו נימוק זה

8 המשך ישיר לפלמ"ח, לחלוצים, ל"טוב למות בעד ארצנו" ולגוש אמונים.

9 בהקשר זה ראו סרטי סימן משמים (אזולאי 1999ב), העוסק ב"הריגת" יהודה בוחבוט בידי כרמלה בוחבוט, ב"חיסול" המהנדס בידי כוחות הביטחון וב"רצח" יצחק רבין בידי יגאל עמיר; וכן את ספרה של תמר אלאור (1998), בפרט את הפרק המנתח את רצח רבין כרצח "על כבוד המשפחה".

היה מושמע, לא היתה עולה על הפרק רק השאלה אם הרצח היה מוצדק או לא־מוצדק, אלא עצם האקסיומה של הרצח המוצדק: מהו רצח מוצדק, מהיכן הוא מקבל את צידוקו, בידי מי המונופול על ההצדקה ומהם ההבדלים בין רצח, הריגה, חיסול, כיבוש ומלחמה. בידוד הרצח הזה ממעשים אחרים של נטילת חיים אִפשר להמשיך ולמחוק את מה שבמשך עשרות שנים ביקשה האידיאולוגיה הציונית למחוק — הפעלת הכוח שנדרשה לה לא תמיד היתה מוצדקת, ואם היתה מוצדקת, היא לא עשתה בהכרח צדק. במלים אחרות, הופעתו של יגאל עמיר על בימת ההיסטוריה החזירה את המודחק של השיח הציוני מראשיתו — המוות המוצדק.

ה. הזירה (של בית המשפט)

הזירה שבה התקיים המשפט שבועות ספורים לאחר הרצח[10] היא אחד מאתרי הופעתו של המודחק החוזר. הדחיפות לקיום המשפט ללא שיהוי מעידה על מצוקה או על בהלה שמערכות שונות, כמו המערכת המשפטית, הצבאית או הפוליטית הפגינו מיום הרצח. התשוקה להעמיד את תרחיש המשפט על הבמה, או לחזות במשפט מהר ככל האפשר, ביטאה אמונה בכוחו של המשפט — המכריע לכאן ולכאן — להחזיר את היציבות שנגזלה ביום הרצח. הבהלה שנוצרה מיד לאחר האירוע, שבתחילה אופיינה באובדן אוריינטציה מדינית, תקשורתית ומשפטית, היתה תגובה לפערים השונים שחשף אירוע הרצח. אלא שבתוך זמן קצר שינתה הבהלה את פניה מתגובה לאירוע לבהלה מגויסת שכל עניינה סתימת פערים ושיקום מיידי, כמו במבצע צבאי, של המערכות הציבוריות השונות וחילוצן מן המצב הכאוטי שהרצח השליך אותן לתוכו. הבהלה בצורתה החדשה התבססה על רצון כפול וסותר — מצד אחד הרצון למצות את הדין עם הרוצח, ומצד אחר הצורך לערער על חשיבותו, לרוקן את פעולתו מתוכן רציונלי, שיטתי ומנומק, כך שמי שערער בפועל על המערכת כולה וחשף פערים בסדריה, לא ייתפס חלילה כמי שבאמת מסוגל לכך. היה צריך להבהיר שמדובר בתקלה, בתאונה, בעשב שוטה שבכוחה של מדינה דמוקרטית לעקרו — כפי שעולה למשל מן התיאור הזה של המשפט: "השופט אדמונד לוי הפסיק את דבריו וביקשו שלא ירצה. בתגובה אמר יגאל עמיר: 'מה אתם רוצים, שאגיד שהרגתי אותו כי מתחשק לי?'". כמה פעמים, כשביקש עמיר להציג את תפיסת עולמו, את התהליך שהוביל לרצח שכלל בהכרח נימוקים פוליטיים ואידיאולוגיים, הפסיקו השופטים את דבריו, התעלמו מהם, כאילו ציפו — יחד עם אחרים — לשמוע טקסט אחר, טקסט שיסגיר מצוקה של רגע, טקסט שיכריז שהמעשה היה ספונטני ובלתי נשלט, טקסט שיעיד על חרטה, או כל טקסט אחר שיהיה אפשר לשבץ בתוך סיפור־על חד־ממדי הניתן לעיכול ולשליטה. לכל אורך המשפט סירב עמיר לספק את הטקסט האחר: "כל רצח הוא מעשה נתעב, אך זה הנדון בפנינו נתעב שבעתיים, הואיל ולא זו בלבד שהנאשם לא הביע חרטה או צער, אלא ביקש להיראות כמי ששלם עם המעשה שביצע".[11]

10 פסק הדין ניתן כבר בחודש מארס — חמישה חודשים לאחר הרצח.

11 השופט אדמונד לוי בפסק הדין, שחלקים ממנו פורסמו בידיעות אחרונות, 28.3.1996.

עמיר שהועמד למשפט היה הדמות שקיבלה הכשר פסיכולוגי לעמוד לדין, דמות רציונלית היודעת להבחין בין טוב לרע ואחראית למעשיה. אלא שדמות זו — שבתוקף היותה סובייקט לכל דבר פעלה מתוך מניעים רציונליים, ביטאה ביקורת ומחאה, וכיוונה את מעשיה בהתאם — הושעתה, הושמה בסוגריים ונמחקה. לשפוט אותה פירושו של דבר היה להתמודד עם התכנים שהובילו למעשה הרצח. אלא שהתמודדות עם תכנים אלה, או עם דמות זו, היו בבחינת הפרעה לעוסקים במלאכה שעיקר מטרתם היתה להשיב את הצדק על כנו, שפירושו להשיב את הסדר על כנו. כדי להשיג מטרה זו היה על המערכת המשפטית בעת ובעונה אחת להביא לחיסולו של עמיר כסובייקט־דובר שיש מקום להקשיב לדבריו (אך כמובן רק עד גבול מסוים שעובר במקום המאפשר להעמידו לדין) ולבנייתו כסובייקט־נתין, כזה שאפשר לשלוט בו. במלים אחרות, תנאי האפשרות לשפוט את יגאל עמיר היה הצנעת הדיבור שלו עצמו והחלפתו בדיבור בשמו של עמיר, או בדיבור של מומחים על הדיבור של יגאל עמיר ודומיו. לאורך כל המשפט דמה בית המשפט, אם כן, לאזור סטרילי שבו היה מקום רק לדיבור מסוג מסוים.[12] כך יצא שבאופן פרדוקסלי ייצג עמיר — מי שחולל את הטראומה — את הקוטב של מי שיכול להשחות את מחיקתה ולמנוע את קבירתה תחת תלי מלים שמטרתן לתת פשר מיידי לחוסר הפשר ולשבץ כל פרט באירוע בסיפור קוהרנטי.

התצלום המפורסם של יגאל עמיר, שצילמו עשרות צלמים שונים, שבו הוא נראה מחייך, הוא כמו סימפטום לאופן שבו הובנתה דמותו והודחקה באותו אקט עצמו. במקום הדיבור מופיע חיוך לא מפוענח, כזה שמעמיד את עמיר בתפקיד כפול — הוא גם הגיבור (הרע כמובן) והוא גם הצופה המתבונן בהצגה מבחוץ, משל ישחקו הנערים — השופטים — לפני. אלא שהחיוך הזה, שהסברים פשטניים ניסו לייחס אותו לעמיר כעדות על עיקשותו, טמטומו, אטימותו, לא היה אלא תוצאה של שיתוף פעולה שלו עם שתי מערכות — המשפטית והתקשורתית, שלושה גורמים שחברו יחד כדי לייצר את עמיר ה"אמיתי". את החיוך הזה ביים עמיר כל יום מחדש, בחסות המדינה ולפי הוראות נציגיה. הוא הוכנס מדי יום לאולם בית המשפט שבו ישבו הצלמים בשורות כמו תלמידים ממושמעים, כל תלמיד ומצלמתו בידיו, ומבטו, כמו מבט של סוס הנתון בסד, מופנה בזווית אחת ויחידה אל עבר פניו של הרוצח שהוכנס לאולם. משנכנס התיישב עמיר אל מקומו וחייך. שתיים־שלוש דקות של מאמץ מצדו, והצלמים יצאו מדי יום עם הדיוקן הרשמי והפיצו אותו לקוראי העיתונים. החיוך היה השריד שהמדינה לא הצליחה למחוק מעמיר — ואולי גם לא רצתה — שהצלמים לא הצליחו לעוקפו, ושעמיר לא הצליח לתרגמו לדיבור.

ו. התקלה (הטכנית)

עמיר ה"אמיתי" הוצג בספירה הציבורית כדמות ליצנית מעט, דמות שאיבדה את דרכה,

12 על משטרת השפה שהתכוננה לאחר הרצח ראו מאמרי על רצח רבין (אזולאי 1996).

כלי ריק שנדחף לבצע את המעשה על ידי רבנים פנטיים, דמות מפוקפקת כדוגמת אבישי רביב או אשה כדוגמת מרגלית הר־שפי שלא נענתה לחיזוריו. הדמות הציבורית נבנתה כך שלא יהיה אפשר לראות בה מישהי שביכולתה לערער באמת על איזושהי אקסיומה: לו "היינו" עירנים יותר, לו רק לא "היינו" מתרשלים, "היינו" יכולים לקרוא את הכתובת על הקיר ולהפעיל את המיומנויות הדרושות. הרי "אנחנו" יודעים בדיוק איך טיפוסים כאלה עובדים, "אנחנו" כבר היינו מלמדים אותו, כבר היינו שותלים לצדו סוכן שהיה מארגן את האירועים אחרת. במלים אחרות, הייצוג של עמיר במסגרת המערכות התקשורתיות, המשפטיות והפוליטיות היה סטריאוטיפי, קלישאה של גורם מפר סדר, עשב שוטה שאפשר לביית, מי שמצוי באופוזיציה ל"כולנו" אבל אנחנו מכירים דמויות שכמותו, גם בדרך כלל יודעים כיצד לנהוג בהן ולהחזירן למוטב: "גם במשך עדותו של עמיר — שבה נחקר בעיקר בידי סנגורו שמואל פליישמן — לא פסק עמיר מלנסות ולהצהיר על עמדותיו הפוליטיות. השופט לוי ניסה, שוב ושוב, לקטוע את עמיר, ודרש ממנו להתרכז בצד העובדתי של כתב האישום. בין היתר אמר לוי לעמיר: 'תפסיק לנאום. יש לי רושם שאתה נמצא בהפגנה פוליטית. תרסן את עצמך — ואם לא, אנחנו נרסן אותך'" (הראל 1996). השופט המבקש ממנו להפסיק לנאום אומר למעשה: אנחנו הרי יודעים מה יש לך להגיד, נאומים כאלה מקומם בהפגנה פוליטית, ובכל מקרה גם לעניין זה יש לנו מומחים שיודעים מה לאדם כמוך יש להגיד. במהלך המשפט כולו כאילו שמו עצמם השופטים לדוברים של ציבור רחב יותר ושאלו בשמם האם אי־אפשר למצוא דרך לשפוט את עמיר מבלי לשמוע אותו. האם לא היה אפשר להפוך את בית המשפט לאזור סטרילי, למקום מכובד, כדי לקיים בו משפט ממלכתי? האם לא יכול הרוצח להתנהג בצורה יאה יותר, לכבד את הרגע, את המקום, את הנרצח? מה שסירב בית המשפט לראות — והוא לא היה היחיד — זה שהאיש אינו חלק מן הרגע, מן המקום, מן הנרצח. האיש שיושב על ספסל הנאשמים, האיש שכמה חודשים קודם לכן ירה בראש הממשלה, איננו חלק מכללי הטקס. אין הוא מתאים למשבצת שפינו לו. אבל את זה סירבו המערכות הדיסקורסיביות השונות לראות. סירוב זה בא לידי ביטוי בהתארגנות מתוזמרת למחיקה הגדולה — לא מחיקת הרצח שדווקא הוא, למרות מה שרבים חוזרים ואומרים, מדובר כל הזמן — אלא מחיקת הטראומה, הרגע הטראומטי — שאיננו רק הרגע של רצח ראש ממשלה — אלא הרגע שבו "נמצאנו" לא מוכנים, מופתעים, מכך שההוא, שבמשך שנים השקענו בו ובשכמותו, והפכנו אותו לאחד משלנו, אותו נער שכוונות שהפכנו ליוצא יחידה קרבית, ההוא, אחרי כל מה שהוא קיבל מהצבא, מהמדינה, מ"אתנו", מהחברה, העז לחשוב אחרת וגם לפעול בשיטות "שלנו", שאותן למד אצלנו, ועוד כנגדנו, ועכשיו הוא גם מאיים לחשוף את ההיגיון של המערכת שלנו. לא ייתכן. מישהו הסית אותו. לבדו לא היה נוהג כך. הוא לא היה אלים, הוא היה אחראי, הוא היה צבר, הוא היה נהג "'אכזרית', שזה סוג של נגמ"ש שמשמש את גולני", תמיד עם הכיפה על חצי ראש, תלויה על האוזן, שלומפר, מבולגן, הוא היה בסדר, בשירות בשטחים הוא היכה אנשים גם כשלא היה מוכרח, תמיד השתדל לעזור, היה אפשר לסמוך עליו, הוא היה

חייל טוב, חרוץ.[13] ואותו חייל, דומה לנו, אבל תמיד ידענו שהוא לא עד הסוף כמונו, מופיע לפתע בכל אחֲרותו, אחרוּת הנגזרת קודם כל מכך שהוא מערער על הסמכות "שלנו" להפעיל אלימות, על המונופול שלנו להצדיק אלימות, על הסמכות שלנו לייצר את הצדק שלנו מתוך הפעלת אלימות. למעשה, עמיר הוא כמו הופעת האחר המודחק עם מיסוד החוק, החוק שנותן בידי מי שרשאים לחוקק, ליישם ולאכוף אותו את הסמכות הבלעדית להפעלה אינסופית של האלימות המכוננת.

ז. התיזה (של ההסתה)

את האחר הזה יש להדחיק שוב ושוב; מרגע שהגיח לא נותר אלא להשתיק את דיבורו, להופכו למעין רוח רפאים שרק מרחפת מעל, מחייכת כל פעם שדיוקנה מופיע בספירה הציבורית, ודיבורו הוא דיבור מתווך הנמסר באמצעות אחרים, המצוטט מפי דומים לו, שהרי אין הוא אלא כמוהם, ההם, אלה שכבר "בייתנו", שכבר ייצבנו את המשמעות של דבריהם, שאֲתה "אנחנו" יודעים פחות או יותר כיצד להתמודד. וכך הפך דיבורו של עמיר להיות רק הד קלוש לדברי הסתה של אחרים, ושימש מנוע ורקע להתגבשותה של "תיזת ההסתה" שכבשה מקום של כבוד בתקשורת, בדוח ועדת החקירה, בבית המשפט ובתיזות השונות שנכתבו בעקבות הרצח. תיזה זו מנסה להסביר את רצח רבין במונחים של קשר סיבתי פשוט, מעין היה היה דיבור רע. אלה ואלה דיברו דיבור רע, ואלה ואלה שמעו והבינו והחרישו, אלה שמעו ולא הבינו, ואלה לא שמעו ולא הבינו. יום אחד הבשיל הדיבור הרע ונעשה למעשה נורא. האחריות נחלקת, מדודה, בין מי שעשה את המעשה ובין מי שדיבר ומי שהחריש ומי שלא הבין או לא שמע. ככל שהשתרשה תיזת ההסתה, כך הלך שדה הראייה והצטמצם. בזירה נשארו רק רעים וטובים. רעים שהכשילו וטובים שנכשלו מלהבין או למנוע. שמאל חילוני נאור מצד אחד, וימין דתי חשוך מצד אחר. כאילו שהכיבוש שייך רק לימין, כאילו שרק דתיים פנטיים מצדיקים אלימות בשם ערכים עליונים, כאילו שאין האלימות מתנחלת גם בבתים של המשפחות הכי טובות, כאילו שברור לכל שהרציפות מתקיימת מן הדיבור אל המעשה ולא מן המעשה — מעשה האלימות היומיומי בשטחים הכבושים ובלבנון למשל — אל המעשה המשנה את יעדו מיעד לגיטימי ומקובל על "כולם" — "ערבי רע", ליעד לא לגיטימי — "יהודי טוב", שינוי בכיוון שחושף את גבולות הרצח המוצדק.[14]

13 התכונות של יגאל עמיר המופיעות במשפט זה לקוחות כולן מכתבה בנוסח "חברים מספרים על יגאל" שפרסמו עומר בן רובי ואיריס קשמן (1999). ראו גם מאמרו של ברונר (1999).

14 תיזת ההסתה, כשמה כן היא, היא אכן תיזה מסיתה המנסה לחלק את העולם לשני חלקים, לייחס לצד אחד את מה שהיא מבקשת להכחיש שקיים אצלה, לחלץ מתוך אותו צד כמה יוצאים מן הכלל, ולהציגם כמופת להתנהגות טובה, כלומר להתנהגות שאותה היא מייחסת לצד שלה: "אחת התרומות הגדולות של קרפין ופרידמן היא הזיהוי הפרטני של מערכת ההסתה המשומנת של הימין הרדיקלי

ח. המחזה (של המוסר)

למעשה ששינה כיוון ביקשו השופטים לשוות מראית עין של מעשה פלילי. לפי הצהרתם היתה מטרת המשפט, שנוהל כשצחוקו של עמיר מרחף מעל האולם, לשקם את החוק ואת הסדר במדינה ולשפוט את עמיר כמו ששופטים כל מקרה פלילי אחר: "ראינו צורך להדגיש שהמשפט שהתנהל בפנינו לא היה 'משפט פוליטי' אלא משפט פלילי רגיל, ולפיכך ההילה שביקש הנאשם להתעטף בה, כמי שהקריב את עצמו על מזבח אמונתו, היא עילה כוזבת".[15] במלים אחרות, המערכת המשפטית בחרה להכריז על משפטו של עמיר כעל עוד משפט של עבריין. קל להיווכח שהמשפט נע בין הרצון להראות שכך הם פני הדברים, משל מדובר בפליליסט מן השורה, ובין ההתגייסות של המערכת המשפטית לייצב מחדש קונסנזוס סביב כמה קווי יסוד שבלעדיהם אין למדינה ולשלטון החוק שלה זכות קיום. אין פוגעים ביהודי מטעמים אידיאולוגיים, למעט יהודים שהמדינה התירה לפגוע בהם,[16] אין מפעילים אלימות אלא כלפי מי שהמדינה קובעת שרצוי להפעיל כלפיו אלימות, אין אלימות מנומקת אלא כשמדובר באינטרס של המדינה,[17] אין מערערים על אופיה היהודי של המדינה,[18] אך קובעים את מגבלותיו של אופי זה באופן שיכפיף אותו מראש, כחלק מכללי המשחק, לאופיה הדמוקרטי, ואין מערערים על הסדר ההירכי הזה, אין עושים פוליטיזציה של המערכת המשפטית אלא אם כן למדינה יש בכך אינטרס מובהק, אין שואלים שאלות על גבולות הדמוקרטיה, אלא בגבולות מה שהדמוקרטיה מרשה לשאול. במלים אחרות, עמיר לא נשפט כפי שהצהירו השופטים, רק כפליליסט הנשפט על מעשה רצח שעליו מגיע לו לקבל את מלוא עונשו; הוא הועמד על ספסל הנאשמים כדי שיהיה אפשר להעלות באמצעותו את מחזה

בישראל. העניין חשוב ביותר, משום שלא כל מי שנשבעו אמונים לארץ־ישראל השלמה כאבו את הסכמי אוסלו, התקיפו את יצחק רבין ושמעון פרס, יצאו להפגין את כאבם ברחוב, הסיתו והדיחו. רבים מאוד מאנשי הימין והמתנחלים פעלו באופן דמוקרטי ולגיטימי... אבל מאחוריהם הסתתרה מערכת ארסית של מרעילי בארות, שלא בחלו בשום תרגיל, השמצה, כרוזי נאצה, חוברות הסתה ותמונות זוועה, כדי לחמם ולהלעיט את הציבור הכואב והדואב הזה. עבור אנשים וחוגים קיצוניים אלה, שהתאיידו מיד לאחר הרצח, או תפסו מחסה תחת הכנפים הגדולות של הציונות הדתית, המפד"ל, הליכוד, הרבנים, ישיבות בני עקיבא ועוד רבים, הצדיקה המטרה את האמצעים" (שפרינצק 1999).

15 חלקים מתוך פסק הדין במשפטו של יגאל עמיר, שפורסמו בהארץ, 28.3.1996, עמ' 4א.

16 "כשעלו הרהורים בדבר אפשרות של התנקשות בחייו של מנהיג בישראל, ביטלנוה כבלתי סבירה, הואיל והאמנו שבתחום זה איננו ככל העמים", השופט אדמונד לוי, בפסק הדין שחלקים ממנו פורסמו בידיעות אחרונות, 28.3.1996.

17 חיסולו של יחיא עייאש זמן קצר לאחר רצח רבין, בידי כוחות הביטחון של המדינה, הוא ביטוי מובהק לנטילת חיים למטרות הגנה על האינטרסים שלה.

18 במשחק הזה יגאל עמיר מועמד לשחקן ספסל לכל היותר: "לא היה לי שום רווח מזה, האזרח הקטן לא יכול למחות מול השלטון, הפגנות והבעת דעה לא עזרו, ובשלוש השנים האחרונות נסתמו פיות... המשפט התנהל על פי כל כללי הטקס, אבל העיקר חסר מן הספר. לא היתה התייחסות למניעים ולבעיה הקיומית של עם ישראל: מדינה יהודית ומדינה דמוקרטית לא הולכות יחד" (גולן 1996).

המוסר של המדינה שבלבו הסוואת הכוח המכונן את החוק, או במלותיו של ז׳אק דרידה: ״החוק הוא תמיד הפעלת כוח מורשית (autorisé), הפעלת כוח מחד גיסא שמצדיקה את עצמה או שמוצדק להפעילה גם אם מאידך גיסא ניתן לשפוט צידוק זה בתור בלתי צודק או בלתי ניתן להצדקה״ (Derrida 1990, 924).

כדי להמשיך ולהצדיק את הבלתי צודק או הבלתי ניתן להצדקה — העובדה שלא כל חיי האזרחים שווים במדינת ישראל, ולא כל מי שנולד בה או חי בה הוא אזרח[19] — יש להמשיך ולקבוע את גבולות הדיבור, לסמן מה מותר לומר ומה אסור, באיזה אופן, באיזו תדירות ובאילו אמצעים.[20] הדיבור האסור נע בין שני קצוות: מן הצד האחד הדיבור של הימין הקיצוני המשמש תמרור אזהרה: ״תראו איך הם מדברים״, או ״הדיבור הזה כבר הוביל לרצח״,[21] ומן הצד השני, הדיבור המושתק של עמיר, שמאיים ונתפס כמסוכן, לא כיוון שיוביל לרצח — את זה הוא כבר עשה בעיני מי שמאמין שהדיבור הופך למעשה — אלא כיוון שהוא חושף את גבולות ההצדקה של הכוח, את הפעלת הכוח שבהצדקה באמצעות דיבור, ואת גבולות הדיבור המצדֵק. גם את הדיבור של אלה וגם את הדיבור של זה צריך להשתיק, ולאחר מכן לשים מאחורי חומת ברזל, ואם אפשר, אם יימצאו די הוכחות, גם מאחורי סורג ובריח.

ט. האחים (המוסלמים)

מודעה שהתפרסמה בעיתונים ביום השנה הרביעי לרצח כמו הציפה את המודחק אל מעל לפני השטח. השונות שהודחקה מאחורי הדומות, שאינה אלא הדחקה של שונות, שבה ועלתה כמשהו מבעית ומעורר אימה כשהוצג עמיר כאח המוסלמי. המודעה, שהיתה חתומה בידי ארגון המכנה את עצמו אח״י (אמונה חילונית יהודית), הציגה את דיוקנותיהם של יגאל עמיר ושל אחיו חגי תחת הכותרת ״האחים המוסלמים״. מודעה זו הוציאה לאור מימד חבוי בהבניית דמותו של יגאל עמיר בתקשורת — היותו חלק ממיעוט חשוך, לא סתם של ימין דתי, כי אם של ימין דתי מזרחי.

19 מבחינת הדיון של דרידה, גם אילו היו כל האזרחים שווים, האזרחות והחוק שמייסד אותה היו בלתי ניתנים להצדקה; על אחת כמה וכמה כשמדובר בהפיכת האזרחות למנגנון פעיל ואגרסיבי של הדָרה.

20 המשטר הדמוקרטי המסוים שהתבסס במדינת ישראל על חוליֵי הליברליזם, הכיבוש, הקפיטליזם והאפליה בין אזרחים, אזרחים מדרגה שנייה ולא־אזרחים, מוצג כמודל מוסכם, כמודל המצוי מעל לחוק ולמעשה מאפשר אותו ואת השמירה עליו והוא זה המעניק לו את תוקפו. מי שמבקשים לבקר את העוולות שמשטר זה מייצר — בשם הדמוקרטיה והלגיטימיות — מוצגים כעוכרי הדמוקרטיה. לא זה המקום לנתח את מבנה המשטר במדינת ישראל ואת חולייו.

21 אותם אנשי ימין מתוארים כאנשים שלא כחלו בשום אמצעי, כלומר הם כתבו חוברות, השתמשו בתמונות והפיצו אותן, השמיצו, השתמשו בכרוזים וכו׳, כפי שפורט בכמה כתבי אישום ציבוריים. כלומר, הם מגונים בכך שאת דעותיהם ביקשו לא לשמור רק לעצמם אלא להפיץ אותן ואת הביקורת שלהם על המדינה באמצעים לגיטימיים. כלומר, הם ביקשו לעשות שימוש במשאבים העומדים יומיום לרשותם של מחברי תיזת ההסתה ושל האנשים שתיזה זו מייצגת אותם.

בסטרוקטורה הסימבולית, בפנטסמה הלאומית, בָּעקבות שהשפה מותירה, רוצחו האפשרי של ראש ממשלה בישראל — עד רצח יצחק רבין — יהיה ערבי. הופעתו של עמיר על בימת ההיסטוריה טרפה רבים מן הקלפים המוכרים, אך לא ערערה על הסדר הסימבולי שבמסגרתו הרוצח הוא האחר, אם לא ערבי אז לפחות מזרחי. המשבצת הריקה שציפתה לרוצח פוליטי היתה מיועדת לאויב, כלומר לערבי: "כאשר שמעתי שהתנקשו בחייו של ראש ממשלת ישראל הייתי בטוח בלבי שהיה זה מתנקש ערבי... אחר כך, כשנודע לי שהרוצח יהודי, רווח לי מעט — אני מודה". כך מנקודת מבטו של נגיב מחפוז (1995). מן הצד היהודי, כפי שביטא זאת השופט אדמונד לוי בפסק הדין, מקופלת הנחה דומה לזו של מחפוז, אלא שבמקום אנחת רווחה הוא מבטא הפתעה, תדהמה: "לאורך דרכו ארבו לו [לרבין] סכנות רבות, ומכולן הצליח לחמוק, עד אשר בהיותו בשיא פעילותו, השיגוהו כדורים שנורו מכיוון בלתי צפוי, לא זר ואויב, אלא של אחד מתוכנו".[22] מנקודת מבטו של עמיר הדברים מסובכים הרבה יותר. הוא כאילו יודע שמרגע שיתפוס את המשבצת של רוצח ראש הממשלה הוא יהיה הערבי, המוסלמי, האחר, המזרחי: "אני זוכר שלפני כן אמרתי לעצמי: 'אוי ואבוי לי אם אני אומר אללה אכבר. מה אני, ערבי?' בפירוש אמרתי לעצמי שאסור לי להגיד שום דבר, בשביל לא להזדהיר". גם בסטרוקטורה הסימבולית של עמיר, חייל גולני שמכה ערבים גם כשאינו מוכרח, רוצח ראש הממשלה הוא בהכרח ערבי. משיהפוך הוא עצמו לרוצח ראש הממשלה מוטל עליו אפוא להשתדל שלא להסגיר את העמדה הסימבולית הזו, לדחות את המלים "אללה אכבר" המהוות חלק מן הזהות של הרוצח המיועד. אבל הערבית רודפת אותו לא רק ביחס לזהותו. בערב ההפגנה, כשהוא מגיע לכיכר רבין, השפה שלו, שפת אמו, הופכת לזרה. הוא לא מכיר אותה יותר. אלא שלא ברור מהי שפת אמו, מהי שפתו, מהי שפתם של אחיו, מהי זו של אחיו שבגדו: "הנשק שלי היה דרוך ונצור. הסתרתי את הכיפה. הסתובבתי בקהל וראיתי את הריקנות. לא הבנתי את השפה הזאת. זו היתה ערבית, ואז הלכתי לאזור החניון" (הראל 1996). הערבית מופיעה כרוח רפאים, היא מרחפת בכל. בפיו של יגאל עמיר, באוזניו, בפיותיהם של אחיו. וגם הערבי חובר אליה. הוא מאיים לבוא ולתפוס את מקומו, לתפוס את משבצת הרוצח, להשיג את עמיר ולירות בראש הממשלה. אלא שעמיר, שמבקש לשים את הערבית בסוגריים, לא ייתן לערבי לרמוס את גאוותו כיהודי. הוא חשש ש"מטורף או ערבי" ינסה לשתק את רבין, ולכן העדיף לעשות זאת בעצמו. ולא סתם לעשות זאת, אלא להקריב את עצמו כפי שתיאר זאת בבית המשפט: "יש פה אדם שהקריב עם למען כיסא ויש פה אדם שהקריב עצמו למען העם" (שם). מנקודת מבטם של הדוברים הלגיטימיים של הרצח, כמו גם מנקודת מבטו של עמיר, למעשה הוא זה שמפריע לכולם לראות את הרוצח האמיתי, את הערבי שיהרוג את רבין. אלא שגם הוא רוצה להרוג את רבין ומופיע כך בתור האחר המוחלט שלנו, והוא גם מאמין שאם הוא לא יעשה את המעשה, מי שיעשה זאת יהיה ערבי — ומופיע כך בתור אחד משלנו, שהרי זה ברור שאי־אפשר לסמוך עליהם, על הערבים,

22 חלקים מתוך פסק הדין במשפטו של יגאל עמיר כפי שפורסמו בהארץ, 28.3.1996, עמ' 4א.

כולם רוצחים, אבל הוא גם לא רוצה שיהיה זה ערבי שיהרוג את רבין — וכך הוא מופיע שוב כאחד מאתנו, שהרי אין הוא רוצה להפקיר את הזירה לערבים, מה הם חושבים לעצמם? ! במלים אחרות, הדומות של יגאל עמיר ל"כולנו" היא שקרית, כשם שהאחרות שלו שקרית. גם כשהוא רוצח וגם כשאינו רוצח, הוא למעשה ממלא מקום שאיננו שלו, שמיועד בעיקרון למישהו אחר, לערבי בתור רוצח, או לאשכנזי הנאור בתור אזרח. ועמיר עצמו הוא כמו רוח רפאים, מי שאין לו מקום בתוך תמונות עולם המבוססות על חלוקות דיכוטומיות כמו חילונים ודתיים, אשכנזים ומזרחים, נאורים וחשוכים, יהודים וערבים, טובים ורעים. ולכן, רק מי שפעל מתוך המקום־לא־מקום הזה, היה יכול לחשוף — ובעוצמה כזאת — את המודחק של החברה הישראלית, שאפשר, במשך עשרות שנים לתמוך בתמונת עולם דיכוטומית.

י. העקדה (שכשלה)

עמיר, כפי שראינו, תפס את אירוע הרצח כאירוע המתקיים בין שלושה פרוטגוניסטים: רבין, הוא עצמו וההשגחה העליונה שלעיניה אמור טקס ההקרבה להתבצע ("רציתי שבשמים יראו שמישהו מהעם עשה זאת"); לכאורה, תבנית קלסית של הקרבה או עקדה. גם לפי פרשנים שונים לאירוע הרצח מילא יצחק רבין את תפקיד הקורבן, ושמו הפרטי — יצחק — העניק לפרשנויות אלה מימד נוסף.[23] אבל הצגה זו של הדברים היא מן הפרספקטיבה ההגמונית שעסקה ברצח רבין, ואיננה נותנת דין וחשבון כיצד, מנקודת מבטו של הרוצח, מעשהו נתפס ביחס להשגחה העליונה. אם רבין הוא הקורבן, האם הוא רואה בפרידתו מיצחק רבין מעשה של הקרבה מצדו? האם מעשיו או דבריו של עמיר מלמדים על אהבה, הערצה או הערכה שהוא חש כלפי האיש שרצח בליל 4 בנובמבר? במונולוג שנשא עמיר ביום שלמחרת הרצח הוא מתאר את התלבטותו אם לחסל את פרס או את רבין. אמנם פרס מופיע בדבריו בתור המוביל של תהליך השלום, אך גם כדמות מחוקה, שאפילו איננה ראויה להיות מושא לרצח; הוא המסית, מי שהיטה את רבין מדרכו. רבין, לעומתו, מופיע בתור דמות אהודה שסרחה, בתור מי שהולך שולל על ידי פרס ומרעיו, דמות שדווקא משום שהיא אהובה, אי־אפשר לקבל את סטייתה מדרך הישר.[24] אולם הדגש באהבה לדמותו של רבין הוא הליכת העם בעקבותיו ואת זה חש עמיר צורך לעצור.[25] לדבריו, הוא ניצב במקום של אם הרואה את בניה "הולכים

[23] החל בפרשנויות הבנליות שהציגו את רבין כקורבן והשאירו בעמימותם את יתר בעלי התפקידים במיתוס, דרך ביטויי ההקרבה שהפכו שגורים: "במותו ציווה לנו את החיים" או "נפל על מזבח השלום", ועד ניתוחו המקורי של ג'אד נאמן את יצחק רבין כאדם שנפל קורבן להפניית העורף של הישראלי ליהודי הגלותי (נאמן 1999).

[24] קשה להתעלם מכך שמרגע הרצח הובנה דמותו של עמיר בשיח הציבורי בדומה לאופן שבו נתפס רבין, "המוסת", מי שסרח, מי שידע את הדרך ואיבד אותה וכו'.

[25] ברוב הטקסטים שנכתבו ביחס לרצח הוצג יחסו של עמיר כלפי רבין כיחס של שנאה ומשטמה (מרגלית 1998, 59). ישעיהו (צ'רלס) ליבמן (1998), היוצא נגד תיזת ההסתה, מציג את יחסו של הימין הדתי־הציוני כלפי רבין כיחס של אהבה.

פייפן" ונחלצת לעזרתם, מצילה אותם מפני מי שמאיים על עתידם. מעשהו של עמיר ביחס ליצחק רבין הוא תוצאה של חישובים והערכות שמנקודת מבטו נועדו להציל את העם ולהגן עליו. ההקרבה של רבין, אם כן, איננה חסרת צידוק, כמתבקש מתבנית העקדה — כי כך ציווה האל — אלא היא נתונה בתוך מערך של נימוקים והצדקות למען הצלת העם. התנועה בין ההקרבה חסרת ההצדקה ובין ההקרבה המוצדקת מאפיינת את מודל העקדה בהקשרו הלאומי: היא נעה בין צורה של ציווי טהור החורג מכל צידוק, שיקול, חישוב או אינטרס, ובין הקרבה שיש כל הסיבות לבצעה. מבקריה רואים בהקרבה מעשה חסר כל צידוק שהם נדרשים לקיימו רק משום שכך קבעה המדינה, ומצדדיה רואים בה מעשה מוצדק לטובת אותה מדינה.

כשהרצח מתואר כך, נשאלת השאלה היכן קורבנו של עמיר עצמו? כדי לענות על שאלה זו אציע לטרוף מחדש את הקלפים, לשנות את חלוקת התפקידים, ולהצביע על גירסה חדשה של העקדה שנכתבה בכיכר העיר ב־4 בנובמבר 1995. גירסה זו ערערה את יציבותו של מיתוס העקדה שמילא עד אז מקום מרכזי בהוויה של המדינה הציונית ובאתוס ההקרבה האשכנזי המקיים אותה: "הוא [רבין] כל הזמן השתמש במושג 'קורבנות השלום'. חיילים נהרגו בלבנון וישראל לא מגיבה כי יש תהליך מדיני".[26] דבריו של עמיר חושפים למעשה את השקריות של מיתוס העקדה כפי שהוא בא לידי ביטוי בשימושו הלאומי, הקובע את תקפות הקורבנות והצדקתם. טענתו באה לערער על המונופול של המדינה וראשיה בקביעת הגבול מתי הקורבן מוצדק ומתי איננו מוצדק. בליל הרצח הציב עמיר את עצמו בתפקיד הקורבן, ובה־בעת גם בתפקידו של מי שמקריב את הקורבן: "ירית ירייה אחת, וחיכיתי לראות את התגובה. בשבילי זה נראה היה כמו נצח, אבל זה היה פחות משנייה. ואז קפצו עלי משמאל שוטרים. הסטתי את הפרצוף אליהם. תוך כדי כך המשכתי לירות, למרות שלא ראיתי את גבו של רבין, בגלל שכך תכננתי. השוטרים נגעו לי בגוף אבל היד היתה חופשית" (ירקוני 1996).

עמיר ירה ירייה אחת וחיכה שנייה ארוכה כנצח. הוא ידע את אשר יודע כל איש אבטחה: "אפשר היה לנטרל מתנקש גם ממרחק של מטר", אמר בראיון איש שב"כ, יוצא היחידה לאבטחת אישים.[27] והוא ממשיך: "ההוראות הן חד־משמעיות: בנסיבות כאלה חייבים להסתכל על הידיים, אם רואים נשק — חייבים לנטרל אותו בכל מחיר. רצוי בלי שימוש בנשק, אבל אין מניעה לשלוף נשק ולירות במתנקש" (אצל נאה ובאום 1995). עמיר ידע שמעשהו יגרור ירייה, שהוא מסתכן במותו ושהאקדח המופנה כלפי ראש הממשלה למעשה מסמן אותו בתור השה לעולה. בבואו לכיכר ביקש עמיר אחר "סימן משמים", סימן שיציב אותו בתפקיד הנמען של הציווי האלוהי. משנמצאו לו די סימנים, הוא הגיע למקום המיועד שבו, כפי שהפנים מן התבנית הלאומית של העקדה, ייטול את חייו של ראש הממשלה למען העם

26 מתוך דבריו של עמיר בדו"ח ועדת החקירה לענין רצח ראש הממשלה מר יצחק רבין ז"ל, עמ' 89.

27 כרמי גילון, ראש השב"כ בתקופת הרצח, שפרסם לאחרונה ספר שבו כלולה גירסתו לרצח, טוען חד־משמעית שלא היו כל סיבה או נימוק שלא לנטרל את יגאל עמיר, כולל באמצעות הריגתו.

והאומה, ובה־בעת, כפי שלמד מן התבנית המופשטת של העקדה, יקריב את עצמו לעולה מפני שלכך מצפה ממנו האל.[28]

אלא שאיש לא חפץ בקורבנו של עמיר. השוטרים כיתרו אותו, ובמקום לנטרל אותו או לירות בו הם תפסו אותו בידיהם כמו ביקשו לעצור את בריחתו, אלא שעמיר לא ברח. הוא שם עצמו על המוקד וחיכה. ההשהיה הזאת מבטאת את השליחות המוחלטת שקיבל על עצמו, כמו ביקש להיות יותר יצחק מיצחק. והשוטרים נהגו כאילו נגלה להם מלאך ה׳ שמנע מאברהם לשלוח ידו אל הנער, ולא נגעו בנער. משהבין שאיש אינו חפץ בקורבנו, המשיך עמיר לירות כשהוא אחוז בידיהם. הם גוננו עליו, אחזו בו כדי להשאירו בקרבם, וויתרו על קורבנו. כך הוא תיאר את הרגע הזה: "הגעתי מתוך הכרה מלאה שאצטרך למסור את חיי למען הצלחת המשימה הקדושה ולא הכנתי מבעוד מועד שום תוכנית בריחה" (נאה ומאירי 1995). השוטרים, כמו מתוך הסכמה, לא ירו בעמיר אף על פי שהמשיך לירות בראש הממשלה, השתהה, ואִפשר להם להגיב. התגובות החד־משמעיות של קצין השב״כ ושל ראש השב״כ לשעבר, כרמי גילון, וכן מסקנות ועדת החקירה, הטוענים כולם שבמצב כזה חיסול הרוצח מתבקש, מעלות תמיהה מדוע השוטרים והמאבטחים לא הרגו את עמיר.[29] באופן שאחזו בו כאילו שאלו אותו השוטרים: "אתה?", מופתעים מזהותו של מי שתפס את העמדה הסימבולית של הרוצח — "אחד משלנו", "אחר מאתנו" — מישהו שכדי לבצע את מעשהו אף לא נדרש להסוות את עצמו. עמיר הופיע לנגד עיניהם, כשהוא אחוז בידיהם, בתור מי שלא יועד לתפוס את משבצת הרוצח — משבצת שיועדה לאחֵר המובהק, לערבי, שאפשר לשער שהשוטרים היו מעניקים לו יחס שונה בתכלית — וגם בתור מי שלא יועד לתפוס את המשבצת של מי שכותב את המהלכים המובילים של ההיסטוריה הלאומית — שהרי בהציבו את עצמו פנים־אל־פנים מול ראש הממשלה, ביקש עמיר להסתופף באור הזרקורים המופנה למי שמצוי בקודקוד הראשי של המדינה.[30] משלכדו השוטרים את עמיר בידיהם, נוצרה ביניהם קרבה אינטימית שמנעה מהם לעשות ראיפיקציה של הרוצח ולהופכו

28 וכאן יש מקום לשוב אל משפטו של עמיר: "רציתי שבשמים יראו שמישהו מהעם עשה זאת", ולהדגיש שהמעשה — כלומר הרצח וההקרבה העצמית — נתפס בעיניו כמסגרת פעולה שנמסרה מידי אלוהים והוא רק ביקש לגלם בה את התפקיד המרכזי.

29 "הגנה נוספת צריכה לעלות מתוך מהירות התגובה. הגנה זו בנויה כאחת מטבעותיה של האבטחה ומושתתת על ההנחה כי המאבטח יהיה תמיד מהיר יותר בשליפת נשקו וכי יפגע במתנקש, שיגלה כוונתו לפגוע, בעת שליפת נשקו" (דו״ח ועדת החקירה לענין רצח ראש הממשלה מר יצחק רבין ז״ל, עמ׳ 97).

30 במאמרו "שירת הגוף הלאומי: נשים משוררות במלחמת השחרור" מצביע חנן חבר על כך שתבנית המת־החי נשענת על "מסורת גברית מובהקת, שבין מקורותיה התרבותיים נמצאים יצחק שניצל מן העקדה וישו שנצלב וקם לתחייה. זוהי מסורת של גברים־קורבנות שסופיות החיים שלהם עוברת תהליך של טרנסצנדנציה" (חבר 1995, 107). המאפיין הגברי של מסורת זו קובע שהנשים מודָרות ממנה. בדומה לכך אטען שלמזרחי אין מקום במסורת של כתיבת ההיסטוריה של האומה, ומעשהו של עמיר, בכפוף לתבנית העקדה, היה ניסיון לייצר לעצמו מקום במסורת זו.

למושא של רצח (מוצדק). לעומת השוטרים שאחזו בעמיר בידיהם, נימקו קצין השב״כ וראש השב״כ נחרצות מדוע היתה הריגת יגאל עמיר מעשה מוצדק, מעשה שקל להצדיקו. ובכל זאת, המעשה לא נעשה. בליל הרצח, כשסימן עמיר את יצחק רבין כמושא של רצח מוצדק, התערער הקישור המובן מאליו בין נטילת חיים ובין מערך של צידוקים.

מיתוס העקדה מאפשר לפרש מחדש גם את התנהגותם של הורי עמיר ואת יחס התקשורת אליהם. סביב הרצח חשפה התקשורת את המשפחה לעיני הציבור והציגה דרמה משפחתית שבמסגרתה האב מכונס בתוך אורחות חיים מסורתיות, מבקש לגדל את בנו בזיקה אל הדת ואל המסורת ולהרחיקו מן הישראליות המגולמת בעיניו בעיקר בשירות הצבאי. האם לעומתו פותחת ערוצי תקשורת רבים עם אותה ישראליות, מציבה את בנה בחזית הסוציאליזציה של המשפחה לתוך החברה הישראלית האשכנזית, מעודדת אותו בדרכו, בהיטמעותו בצבא, בהפיכתו ל״אחד מכולם״, למי ששותף במיתוס של ההקרבה למען המדינה. בימים הראשונים לאחר הרצח הוצגה האם בתור ״דמות חינוכית״, גננת במקצועה, מי שחינכה את ילדיה ואת רבים מילדי הרצליה לסובלנות ולאהבת הזולת, ועמיר מוצג תחת המוטו ״התפוח נפל רחוק מהעץ״. ההורים הביעו זעזוע מן המעשה, והתבטאויותיה של האם אף היו חריפות יותר מאלה של האב. מדבריה היה אפשר להבין שהיא מתנערת מן הבן ומשלימה עם קורבנה, כפי שמתבקש מתבנית העקדה שעמה התכתבה זמן רב לפני הרצח — הורה המוסר את בנו לטובת המדינה. האב, לעומת זאת, ביקר את מעשהו של הבן כבר מן הרגע הראשון אך הדגיש שהוא ״בשר מבשרי״, ובכך הבהיר שהמדינה איננה עדיפה על בנו ומשום כך אין בכוונתו להפנות לו עורף. בתוך זמן קצר חברה גם האם אל האב בדאגתה לבנה. מרגע שנתנה ביטוי לרגשותיה האימהיים כלפי בנה וגילתה רצון לדאוג לו ולרווחתו, ולא להפנות לו עורף כפי שנהג אברהם בהעדיפו את האל על פני בנו, צוירה דמותה באור שלילי, דמוני. גילויי החיבה של האם כלפי בנה נתפסו כבגידה במדינה והיא הפכה מנודה. בהתנהגותו של האב, לא קודם לרצח ולא לאחר הרצח, לא היה שמץ של אִזכור לתבנית העקדה. לא כפי שהיא נחוותה מנקודת המבט של הבן — שתפס את עצמו בעת ובעונה אחת כמי שמקריב את חייו לטובת המדינה וכמי שנענה לציווי האלוהי של ההקרבה, ולא מנקודת המבט של האם — בשלב שבו עדיין מילאה את תפקיד ההורה המוכן להעלות את בנו על המוקד לשמע הציווי של המדינה, ולא מנקודת המבט של המדינה — שציפתה מן ההורים להקריב את בנם, כלומר להפגין אמונה שלמה במדינה. את האב, איש דתי, מרוחק מן הישראליות החילונית, הצבאית, האשכנזית, הותירה התקשורת בשלו. הוא לא ביקש לבוא במגע עם הישראליות ועם מיתוס העקדה שהוא מאפיין מרכזי שלה, ולכן, שלא כמו את התנהגות האם, היה קשה לפרש את התנהגותו כבגידה במדינה.

מיתוס העקדה מועלה כמעט מדי יום בשיח הציבורי בישראל כדי לתאר הורים המקריבים את בניהם, או מקריבים אחרים כדי להציל את בניהם מן ההקרבה. כך או כך, המדינה מקיימת את טקס ההעלאה לעולה ומסמנת באמצעותו את בניה ואת אלה שאינם,

כשם שהיא מסמנת, בכל פעם מחדש, שהיא זו שתופסת את מקום האל. אין מדובר במעבר חד מקדושה לחולין, אלא במעבר מתון לחולין בתחפושת של קדושה.

בזמן הרצח, כשהוא מבקש לגלם בגופו את סיפור העקדה, ערער עמיר על גבולותיו של המיתוס.[31] הוא פירש את ההקרבה כלשונה אך התעלם מן המימד החברתי שלה, מהיותה חלק מן החוזה החברתי שעומד בבסיס המדינה. לא טובת המדינה הנחתה אותו, אלא מה שהוא תפס כטובת העם או האומה. החלפת המדינה בעם פירושה ערעור על מעמדה של המדינה כמסגרת המגדירה את ריבונות העם, וכן ערעור על סמכותה הבלעדית של המדינה ליטול חיים ולהצדיק אלימות או לאסור עליה. הענשתו של הרוצח — כמו בכל מעשה רצח שהמדינה איננה עומדת מאחוריו — מאפשרת למדינה לכונן את חפותה ולסמן את הרוצח כקו הגבול. אחֵרותו של עמיר — הנובעת מהיותו בעת ובעונה אחת חלק מן החוזה החברתי שבבסיס המדינה ומי שמודָר ממנו — הקנתה למעשהו מעמד של מעשה רפאים שזעזע את יציבותו של מודל ההקרבה, של מודל המוות המוצדק.

הרצח שביצע עמיר והצדיק במונחים של הקרבה, מערער על מודל ההקרבה ומעלה שאלות הקשורות בגבולות הרצח המוצדק ובסמכות להפעלת אלימות.[32] הרצח המוצדק מונח בבסיס החוזה החברתי שעליו מושתתת המדינה, ועל כן הוא המקום שבו החברה מכירה את עצמה ומגדירה את גבול הנורמליות שלה. מעשהו של עמיר סיכן גבול זה, חשף את אי־חפותה של המדינה, וצמצם את המרחק מן הרגע שבו המוות המוצדק בשם המדינה ולמענה יפרק את הסיפור שבו הוא משובץ ויופיע במערומיו — כרצח.[33] במובן זה רצח רבין הוא נקודת מפנה בתולדות הרצח המוצדק במדינת ישראל, כמו גם בתולדות העינויים המוצדקים.[34]

ביבליוגרפיה

אזולאי, אריאלה, 1996. "סימן משמים — רצח בזירה שטופת אור", **תיאוריה וביקורת** 9 (חורף): 241–274.

———, 1999א. "מי היה מאמין, אתה קורא גרמנית!", **תיאוריה וביקורת** 15 (חורף): 49–62.

31 ג'וליה קריסטבה, במאמרה "זמן הנשים", מתארת את ההקרבה כבסיס הסימבולי של החוזה החברתי: "יחסים של הקרבה שבבסיסם הפרדה וארטיקולציה של הבדלים" (Kristeva 1986, 199).

32 מעשה הרצח אף מאלץ לפתוח את שאלת הלגיטימיות של הדמוקרטיה ככללי משחק הנתונים א־פריורית. בזה טיפלתי במאמרי "סימן משמים — רצח בזירה שטופת אור" (אזולאי 1996).

33 שלושה גבולות חשף מעשהו של עמיר (לא הדיבור כי אם המעשה, לא הכוונה כי אם התוצאה): הגבול של הדיבור המותר, האסור, התקני, השותק, המושתק, הווידויי, החזוני, הממלכתי; הגבול של המוות המוצדק או ההצדקה להרוג; הגבול של המדינה הדמוקרטית הליברלית בתור מבנה של יחסים המפעיל אלימות ומוחק אלימות זו בעת ובעונה אחת. גם מקרה כרמלה בוחבוט היה הזדמנות לבנות מודל של נרמול האחר והכללתו בקולקטיב מדומיין.

34 הדיבורים על היציאה מלבנון מחד גיסא והתיקון לחוק העינויים מאידך גיסא הם דוגמאות לכך.

———, 1999ב. "סימן משמים — סרט ב־22 אותיות לפי סדר האלף בית", הפצה: האוזן השלישית, תל־אביב.

אלאור, תמר, 1998. **בפסח הבא, עם עובד**, תל־אביב.

בן רובי, עומר, ואיריס קשמן, 1999. "יגאל עמיר, גולנצ'יק", **העיר**, 5.11.99.

ברונר, ג'וזה, 1999. "יגאל עמיר", **50 ל־48 מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל, גיליון מיוחד של תיאוריה וביקורת** (12–13): 441–450.

גבירץ, יעל, 1996. "החקיקה הנגדית הפכה מיותרת", **ידיעות אחרונות**, 8.3.1996.

גולן, אבירמה, 1996. "יגאל עמיר: מדינה יהודית ומדינה דמוקרטית לא הולכות יחד", **הארץ**, 28.3.99.

דו"ח ועדת החקירה לענין רצח ראש הממשלה מר יצחק רבין ז"ל, 1996. המדפיס הממשלתי, ירושלים.

הראל, צבי, 1996. "הסתיימה עדותו של יגאל; אני גאה במעשה. טוב לשבת בכלא בעד ארצנו", **הארץ**, 8.3.96.

חבר, חנן, 1995. "שירת הגוף הלאומי: נשים משוררות במלחמת השחרור", **תיאוריה וביקורת** 7 (חורף): 99–123.

ירקוני, יורם, 1996. "אביו של יגאל עמיר: 'הבן שלי מטומטם'", **ידיעות אחרונות**, 8.3.96.

ליבמן, ישעיהו (צ'רלס), 1998 (עורך). "מי רצח את יצחק רבין", **רצח פוליטי — רצח רבין ורציחות פוליטיות במזרח התיכון**, סדרת תקריב, מרכז יצחק רבין לחקר ישראל, עם עובד, תל־אביב.

מחפוז, נגיב, 1995. "הרוע בהתגלמותו", **מוסף הארץ**, 10.11.95.

מרגלית, אבישי, 1998. "איך נזכור את יצחק רבין", **רצח פוליטי — רצח רבין ורציחות פוליטיות במזרח התיכון**, ערך ישעיהו (צ'רלס) ליבמן, סדרת תקריב, מרכז יצחק רבין לחקר ישראל, עם עובד, תל־אביב.

נאה, בוקי, ודורון מאירי, 1995. "האם הוא פעל לבד?", **ידיעות אחרונות**, 6.11.95, עמ' 24.

נאה, בוקי, ואילנה באום, 1995. "המתנקש ניסה לפגוע ברבין כבר פעמיים", **ידיעות אחרונות**, 5.11.95.

נאמן, ג'אד, 1999. "הזאב שטרף את רבין", **פלסטיקה** 3: 82–87.

פרויד, זיגמונד, 1966. "מעבר לעקרון העונג", **כתבי זיגמונד פרויד**, דביר, תל־אביב.

קרפין, מיכאל ועינה פרידמן, 1999. **רצח בשם אלוהים — הקשר נגד יצחק רבין**, זמורה ביתן, תל־אביב.

שפרינצק, אהוד, 1999. "מהרסיך ומחריביך" **מוסף הארץ**, 20.10.99.

Baudrillard, Jean, Marc Guillaume, 1992. *Figures de l'alteriteé*. Paris: Editions Descartes.

Caruth, Cathy, 1994. *Unclaimed Experience*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Derrida, Jacques, 1990. "Force of Law: The 'Mystical Foundation of Authority'," *Cardozo Law Review* 11 (5–6): 919–1046.

Kristeva, Julia, 1986. *The Kristeva Reader*. Oxford: Basil Blackwell.